

overgenomen had. De eerste twee afleveringen van de Da Costa-briefwisseling werden eind 1872 door A. Pierson besproken in *De Gids*. Opvallend in deze tot een opstel over de relatie Da Costa-Groen uitgegroeide recensie is het totaal ontbreken van het woord 'Réveil'. Afgezien van De la Saussayes brief en Groens inleiding daarbij, is dit ook bij de edities van laatstgenoemde het geval.

Het Réveil werd voor het eerst als zelfstandig onderwerp behandeld in 1880, in L.H. Wagenaars dissertatie over *Het 'Réveil' en de 'Afscheiding'*. Promotor was N. Beets, maar sterker dan diens invloed was die van Kuypers, met wie Wagenaar vanaf eind 1879 goede betrekkingen onderhield. Kuypers gaf dadelijk een lovende aankondiging in *De Heraut*, die hij meteen gebruikte om zich denigrerend uit te laten over de Utrechtse opleiding.¹² Als beschrijving van het Réveil was het werk echter niet zo geslaagd; het door de kerkelijke geschillen van eigen tijd ingegeven onderwerp was slecht uitgewerkt. A. Pierson reageerde met een uiterst negatieve recensie, die onverholten kritiek op Beets bevatte: 'zelf weleer een der woordvoerders van het Réveil ... heeft [hij] zijn doctorandus wel een weinig in den steek gelaten'. Overigens achtte Pierson een goede beschrijving van het Réveil nuttig: 'De geestelijke fysionomie van ons volk van 1830 tot 1855 is aan ons volk onbekend'.¹³

Kuypers invloed speelde ook een rol bij de in 1880 verschenen uitgave van O.G. Heldrings *Leven en Arbeid*. L. Heldring had, mede op advies van Beets, het beeld van zijn vader geretoucheerd: alles dat 'gevaarlijk' was bleef achterwege; ook Kuypers moest de uitgave kunnen aanprijzen.¹⁴ Het kan zijn dat juist daarom A. Pierson moeite had om in dit portret, waarin 'het Réveil' als

12. *De Heraut*, 4 juli 1880. Het werk werd bekend in de handelseditie: *Het 'Réveil' en de 'Afscheiding'. Bijdrage tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis van de eerste helft der XIX eeuw*, Heerenveen 1880. In de voorrede daarvan wordt Beets grote dank gebracht voor diens hulp, maar Kuypers niet genoemd. Toen Wagenaar zich ruim een half jaar voor zijn promotie voor het eerst tot Kuypers richtte, was hem nog veel duister: 'Menig artikel in de Nederlandsche Stemmen verhaalt van de opwekking, maar b.v. hoe tot haar in verband staan Bilderdijk en zijn zonen, vader Schotsman, Baron van Zuylen en zijn vriend Molenaar, enz. is me niet duidelijk. Behooren zelfs deze laatsten bij de réveil in aanmerking te komen, of zijn ze uit de 'zevenduizend overgeblevenen' met Egeling, le Roy, Engels, Moorrees, Callenbach, de Hoest en zoovele anderen? Openbaart zich de réveil enkel in wat men Bilderdijks school noemde of zou men ook ... een de Cock b.v. hiertoe kunnen brengen? Wat is er over de 'Réveil' geschreven, dat vertrouwen verdient?'; Wagenaar aan Kuypers 15 oktober 1879, vgl. 16 december 1879, 5 juli 1880.

13. *De Gids* 1881 I, 210-214.

14. Vgl. A. van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring*, Amsterdam 1942, XIIv. Hoewel de titel 1881 vermeldt verscheen *Leven en Arbeid* volgens Van der Hoeven in 1880.